

Anastasija Filipović

*HUSERLOVO SHVATANJE TEMPORALNOSTI
KAO ODRAZ AKTIVNOSTI SUBJEKTA*

APSTRAKT: Status vremena i njegove prirode je uvek bilo filozofski zanimljivo pitanje. Dugo je fokus filozofskih rasprava bio usmeren na metafizički aspekt vremena, njegov ontološki status i fizičku prirodu. Sa druge strane, za mene još zanimljivija problematika jeste pitanje toka našeg unutrašnjeg vremena. Objekti i dešavanja iz spoljašnjeg sveta su u našoj svesti predstavljeni kroz strukturu vremena. Temporalnost i svest su blisko povezani fenomeni i u ovom radu nameravam da istražim njihovu vezu pozivajući se na filozofiju Edmunda Huserla (Edmund Husserl). Pokušaću da kroz pojmovni okvir teorije dinamičkih sistema i enaktivističke teorije kognicije pružim adekvatno savremeno tumačenje Huserlovog shvatanja temporalnosti, kao i relacije između unutrašnje strukture vremena i svesti, tj. kognicije. Da bih u svojoj nameri uspela osloniću se na posebnu sposobnost subjekta: aktivnost.

KLJUČNE REČI: Huserl, vreme, svest, kognicija, enaktivizam, dinamicizam

Na svakodnevnom nivou smo svesni da nijedan događaj nije oduzet od vremena, on je uvek odlikovan trajanjem. Takođe, izgleda nam kao da ni našu svest ne bismo mogli da zamislimo kao atemporalnu. Štaviše, izgleda čak da ona ne bi ni bila moguća da u njoj nije sadržana određena vremenska struktura. Stoga, postavlja se zanimljivo pitanje: kakav je odnos svesti i unutrašnje temporalnosti? Filozof koji je pokušao da odgovori na njega jeste Edmund Huserl (Edmund Husserl). U ovom radu ću prikazati Huserlovo shvatanje temporalnosti i odnos tako koncipiranog vremena sa fenomenom koji nazivamo svest. Cilj će mi biti da objasnim na koji način pojmovni okvir enaktivističke teorije kognicije može pomoći u boljem razumevanju Huserlovog shvatanja temporalnosti, a onda i odnosa svesti i vremena. Iz tog razloga, rad sam podelila u tri konceptualne celine. U prvom delu rada fokusiraću se na izlaganje Huserlovih ideja o svesti i vremenu, kao i njihovom odnosu. Sa druge strane, drugi deo rada će biti posvećen predstavljanju enaktivističkog projekta. Na kraju, u završnom delu rada upoređiću Huserlove teze o toku svesti i protoku vremena sa enaktivističkim shvatanjem kogni-

cije. Pod kognicijom podrazumevam mentalnu aktivnost koju čine različiti procesi od kojih su neki memorija, percepcija i pažnja. Sa druge strane, svest uglavnom označava iskustveni aspekt kognicije, tj. način na koji mi doživljavamo objekte i događaje, iz perspektive prvog lica. Odnos kognicije i svesti je stoga neodvojiv. Kognitivni aparat na biološkom i fiziološkom nivou nam je neophodan da bismo mogli da govorimo o svesti, ali takođe izgleda kao da nije i dovoljan. Zbog toga, mislim da je opravdano primeniti enaktivističku teoriju kognicije i na fenomen svesti. Osnova moje argumentacije će se zasnivati na tezi da su svesnost i temporalnost neraskidivo povezane i da je aktivnost neophodna za svesnost, a time i za temporalnost. Takođe, tvrdiću da se njihov odnos metodološki može objasniti modelom dinamičkih sistema.

Uvod u Huserlovu fenomenologiju temporalnosti

Huserl je svoje bavljenje filozofijom započeo bavljenjem aritmetikom, geometrijom i logikom. Međutim, vodeća ideja njegovog naučnog programa je bila jedinstven pristup tradicionalnim problemima. Zbog toga, Huserl osniva fenomenologiju koju vidi kao teorijski okvir njegovog bavljenja filozofskim temama. Huserlova teorija o vremenu, njegovom toku, nastanku i ulozi koju ima u svesti čoveka može se naći u više njegovih različitih radova. Džon Braf (John Brough) čak tvrdi da nijedan drugi filozof nije bio toliko posvećen objašnjenju prirode temporalnosti (Brough 2010: 22). Iako u većini njegovih radova problem vremena zauzima značajno mesto, Huserl je najviše prostora posvetio temporalnosti u okviru knjige *O fenomenologiji svesti unutrašnjeg vremena*, kao i dva nedovršena spisa *Berno Maniskripti* i *C-maniskripti*. Prvi rad predstavljaju tekstovi koji su nastali u periodu od 1893 – 1917. Što se tiče drugog rada, kolokvijalno nazvanog *Berno Maniskripti*, on je nastao tokom vremena koje je Huserl proveo u Bernou, 1917. i 1918. godine. Radni naziv koji je Huserl dao ovim spisima, koje je hteo u budućnosti da pretoči u knjigu jeste *Vreme i individuacija: obnova racionalne metafizike bazirane na principima*. Na kraju, treće delo jesu *C-maniskripti* koji su nastajali u periodu od 1929-te do 1934-te i njihov radni naslov je *O poreklu vremena*. Ovi tekstovi predstavljaju osnov Huserlovog shvatanja vremena koje ću izložiti u ovom radu.

Tokom različitih perioda svog stvaranja Huserl se fokusirao na različite aspekte temporalnosti koju je istraživao. Osnovne teze o prirodi temporalnosti koje Huserl iznosi u knjizi *O fenomenologiji svesti unutrašnjeg vremena* nisu značajno menjane u nastavku njegovog filozofskog rada. Na primer, kao što ćemo detaljnije moći da vidimo u nastavku rada, u *Berno Maniskriptima* Huserl podrobnije ulazi u objašnjenje anticipacije i protencije, koji predstavljaju komponente njegove teorije kroz koje je ranije ovlaš prošao. U poslednjem spisu, *C-maniskriptima*, Huserl se bavi poreklom vremena, kao i odnosom temporalnosti, života i smrti. Konkretno, prikaz Huserlove

teorije u ovom radu će biti dat, pre svega, na osnovu knjige *O fenomenologiji svesti unutrašnjeg vremena* kao i delova *Berno Manuskripta*. Po mom mišljenju, ova dva rada su najbitnija za razumevanje prirode vremena i svesti kod Huserla.

Na početku, mislim da je bitno razjasniti distinkciju koju Huserl uvodi između fenomenološkog i psihološkog istraživanja vremena (Husserl 1991: 6). Fenomenološko istraživanje se bavi epistemološkim pitanjem o mogućnosti iskustva, a vreme, prema Huserlu, jeste jedno od mogućnosti. Sa druge strane, psihologija se bavi psihičkim stanjima osoba, ona povezuje njihova psihofizička stanja sa njihovim iskustvima, objašnjava koja je veza između njih i sve to poštujući prirodne zakone. Iz fenomenološke perspektive, nas realnost zanima samo na konceptualnom nivou. Ono što je predmet našeg istraživanja jeste naše iskustvo, pa tako i u slučaju temporalnosti. Fenomenologiju zanima koje je iskustvo proticanja vremena, istražuje ga *a priori* i iznosi njegovu supstancijalnu konstituciju na videlo. U skladu sa tim, i Huserl svoju analizu temporalnosti bazira na fenomenološkim temeljima. Kako on tvrdi, fenomenološki pristup istraživanju vremena zahteva „suspenciju objektivnog vremena“ (Ibid. 7). Naime, fenomenologija se ne bavi onim što realno postoji u svetu, ne bavi se realnim svetom kao takvim, već time kako nama, kao posmatračima, taj svet izgleda. Iako nama izgleda da objektivno vreme, ono koje se meri časovnicima u našim domovima, stoji u osnovi našeg, subjektivnog vremena, Huserl smatra da to nije tačno (Ibid. 8). Upravo suprotno se dešava, subjektivno odnosno imanentno vreme¹ predstavlja uslov naše svesti, a time i iskustva objektivnog vremena. Objektivno vreme jeste jedna transcendencija, pored prostora i sveta, i ono nastaje na osnovu imanentnog vremena. Dakle, za sada Huserl uvodi dva nivoa vremena koja treba da razlikujemo: objektivno i imanentno.

Huserlovo shvatanje temporalnosti je inspirisano Brentanom (Franz Brentano) i njegovim filozofskim idejama. Zbog toga, Huserl svoju analizu i započinje kritikom Brentanovog stanovišta koja mu pomaže u kristalisanju sopstvenog shvatanja temporalnosti. Iz toga razloga, u nastavku ćemo se na nju osvrnuti.

Huserlova kritika Brentanovog shvatanja vremena

Prema Brentanu, sve što vidimo, čujemo ili na neki način percipiramo ostaje prisutno u nama, uz odgovarajuće modifikacije. Modifikacije se odnose na promenu intenziteta i potpunosti doživljaja, ali i na formiranje osećaja da je to iskustvo postalo iskustvo prošlosti, ono se desilo i potisnuto je u prošlo vreme (Ibid. 11). Za ilustraciju kako Brentanovih, tako i svojih stavova Huserl na više mesta iznosi primer melodije. Kada slušamo melodiju, pojedinačni tonovi ne nestanu potpuno iz naše svesti nakon što ih fizički čujemo, već bivaju potisnuti iz sadašnjosti, ali i dalje prisutni u svesti.

1 Huserl imanentno vreme naziva i fenomenološkim vremenom (Husserl 1991: 9).

Zbog toga, svaki sledeći ton koji čujemo, može da se nadoveže na prethodni i da time gradi niz sukcesivnih tonova koji na kraju čine melodiju. Ukoliko prethodni ton ili tonovi ne bi ostali prisutni u našoj svesti, ukoliko ne bismo imali reprezentaciju sukcesije tonova, između tonova bi ostajala tišina, koja i objektivno vlada u kratkom vremenskom intervalu koji je potreban muzičaru da odsvira sledeći ton, i mi nikada ne bismo mogli da imamo celokupnu melodiju (Ibid. 12). Takođe, da bi činili melodiju tonovi moraju da budu promenjeni u svesti, jer bismo u suprotnom imali niz tonova koji nisu u harmoničnom odnosu.

Ono što odlikuje Brentanovu tezu jeste ideja da oseti imaju sposobnost produkcije (Ibid. 13). Dok je stimulus prisutan mi imamo senzaciju zvuka, međutim u trenutku kada stimulus nestane i senzacija će takođe nestati. Ono što ostaje kao rezultat senzacije jeste reprezentacija koja je proizvod fantazije. Sadržaj reprezentacije uglavnom odgovara sadržaju senzacije, uz dodavanje vremenskog konteksta. Ukoliko imamo kontinuitet određenih senzacija, svaka sledeća reprezentacija senzacije će se vezati za prethodnu. Na taj način će sve početi da dele temporalni karakter, tj. doći će do modifikacije reprezentacije na osnovu već temporalno prilagođenih reprezentacija. Ovaj proces Brentano naziva procesom originalne asocijacije koji kao rezultat ima odbacivanje percepcije sukcesije i promene (Ibid. 14). Ukoliko se vratimo na primer melodije, prema Brentanu, naše verovanje da mi i dalje čujemo ton koji je već prošao jeste samo iluzija, on je rezultat naše fantazije. Mi nemamo mogućnost da percipiramo promenu niti sukcesiju tonova koji su mu prethodili.

Sa druge strane, Huserl se ne slaže sa Brentanovom tezom iz nekoliko razloga. Prvo, on smatra da je Brentanova teorija teorija psihološkog porekla reprezentacija (Ibid. 16). Brentano se korišćenjem psihologizovanog rečnika koji sadrži termine kao što su „stimulus“ i „senzacija“ približava psihologiji i empirijskim naukama, a odatljava od fenomenologije i njenog epistemološkog istraživanja. Štaviše, proces originalnih asocijacija podrazumeva psihološki zakon koji bi trebalo da objasni nastanak i razvoj psihičkih iskustava. Drugo, Huserl se ne slaže sa ulogom koju Brentano pruža fantaziji u odnosu sukcesije između „sada“ i prošlosti (Ibid. 17). On priznaje da se, do duše u fragmentima, kod Brentana može naići na epistemološka pitanja o uslovima mogućnosti svesti. Prosto, Brentano zaista smatra da svest mora biti predstavljena temporalno. Međutim, Huserl tvrdi da on ne uzima u obzir distinkciju između percepcije vremena i fantazije vremena. Po njegovom mišljenju, razlika između percipiranja sukcesije i sećanja na sukcesiju je evidentna i mora biti objašnjena (Ibid. 18).

Pre svega, problem sa upotrebom fantazije nastaje kada je potrebno objasniti dalja sećanja, koja nisu povezana sa trenutnim iskustvom, pa samim tim nisu ni deo procesa originalne asocijacije. Huserl tvrdi da „ako reprezentacija sukcesije koja je stvar jučerašnjeg iskustva uključuje reprezentaciju vremena koje je takođe stvar jučerašnjeg iskustva, i ako se ovo drugo već prezentuje kao kontinuum originalno asocijiranih fantazija, onda bismo imali slučaj fantazija o fantazijama“ (Ibid. 17). Konsekventno, to

znači da bismo zapali u beskonačni regres objašnjavanja fantazija fantazijama. Takođe, Brentano uspostavljanjem fantazije kao glavnog mehanizma koji „dodaje“ karakteristiku temporalnosti uspeva da previdi razliku između svesnog akta i njegovog sadržaja. Huserl smatra da mora da postoji razlika između onoga što je sadržaj aprehenzije i što je sama aprehenzija (Ibid. 18). Preciznije, izgleda kao da Huserl tvrdi da sećanja nisu vrsta reprezentacije, iako dolazi do ponovnog prezentovanja sadržaja, već su jedna od modalnosti percepcije, tj. modifikovana percepcija prošlosti (Bernet 2010: 5). Huserl upravo insistira na tome da mi zahvaljujući odvajanju svesnog akta i njegovog sadržaja, možemo percipirati, a ne reprezentirati, promenu, sukcesiju i trajanje (Zahavi 2010: 320). Štaviše, percepcija promene, sukcesije i trajanja će se ispostaviti kao ključna za strukturisanje našeg iskustva, a time i za samu njegovu mogućnost. Sa druge strane, Brentano ne uspeva da uvidi neophodnost uvođenja distinkcije između akta i sadržaja. On se zadržava na razlikovanju fantazama po njihovom intenzitetu i kvalitetu, kao i reprezentacija po njihovom primarnom sadržaju (Husserl 1991: 18).

Retencija, percepcija i protencija

Nadovezujući se na Brentana, Huserl izlaže svoje objašnjenje aprehenzije objekata koji se protežu tokom određenog vremenskog perioda². Na početku, Huserl naglašava da je neophodno da razlikujemo pitanje konstitucije temporalnih objekata u odnosu na pitanje o konstituciji samog temporaliteta (Ibid. 24). Iako ova pitanja suštinski nisu odvojiva, fokus ovog poglavlja će biti na samom temporalitetu, dok ćemo u narednom povezati analizirano sa konstitucijom temporalnih objekata.

Okosnica Huserlovih tvrđenja o vremenu jeste percepcija. Percepcija ili primarna impresija, odnosno primarna prezentacija kako je naziva u *Berno Maniskriptima*, predstavlja jedan od konstituenata temporaliteta. Ona predstavlja ono „sada“, sadašnji trenutak u kome smo neposredno svesni nekog sadržaja. Pored percepcije, Huserl razlikuje još dva konstituenta vremena: retenciju i protenciju (Ibid. 24). Svoju tvrdnju on objašnjava opet koristeći primer melodije. Prilikom slušanja melodije, mi čujemo prvi ton, a nakon toga i sve ostale tonove određenim redom. Svaki od tonova ima svoje vremensko trajanje i oni se smenjuju tako da ton koji smo do sada čuli postaje stvar prošlosti, dok u sadašnjosti čujemo novi ton, a očekujemo sledeći ton u budućnosti (Ibid. 23). To znači da u svakom trenutku mi sada čujemo prisutni delić melodije, dok je objektivnost trajanja cele melodije konstituisana u kontinuumu delovanja koji se sastoji iz tri faktora: memorije, trenutne percepcije i očekivanja (Ibid. 25).

Memorija u ovom slučaju predstavlja ono što Huserl naziva retencijom ili primarnom memorijom. Retenciju čine sećanja koja pripadaju bliskoj prošlosti, pa tako u

2 Huserlove vremenske intervale treba shvatiti kao blokove trajanja (Zahavi 2010: 321).

slučaju melodije, dokle god je ton deo retencije, on i dalje sadrži svoju temporalnost (Ibid. 30). To znači da je ton i dalje istog trajanja i mi možemo da usmerimo našu pažnju ka njemu. Štaviše, mi smo svesni tona i njegovog trajanja, tj. kontinuiteta toka. Ipak, ton u retenciji se suštinski razlikuje od trenutno percipiranog tona i njihova osnovna razlika jeste u sadržaju. Sadržaj retencije ne odgovara sadržaju percepcije upravo jer on predstavlja odjek onoga što je percipirano. Kada se ton premesti u retenciju, njegov intenzitet znatno opada i zbog toga mora da bude razlikovan u odnosu na trenutnu senzaciju tona (Ibid. 33). Pored primarne memorije, Huserl razlikuje i sekundarnu memoriju ili rekolekciju (Ibid. 37). Kada se završi proces retencije, sadržaj se, u opet izmenjenoj formi, premešta dalje niz kontinuum u odeljak sekundarne memorije. Razlika između primarne i sekundarne memorije je u tome što reprezentacije koje pripadaju retenciji mogu da se povežu sa percepcijom, dok reprezentacije koje pripadaju rekolekciji ne mogu. Rekolekcija je izgrađena na bazi primarnih impresija i retencije i u jedinstvu sa njima ona konstituše transcendentnu objektivnost, a time i trajanje i sukcesiju. Sa druge strane, primarna memorija nema tu sposobnost jer, kako Huserl tvrdi, ona samo zadržava u svesti ono što je bilo percipirano označavajući taj sadržaj kao neposrednu prošlost (Ibid. 38).

Treći aspekt strukture vremena o kome Huserl govori jeste protencija, tj. iščekivanje neposredne budućnosti. Kao i u slučaju memorije, i u ovom slučaju on razlikuje primarnu i sekundarnu protenciju (Ibid. 41). Melodija, kao takva se onda sastoji iz suštinski tri aspekta: prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Jedinstvo ovih aspekata uz pomoć sposobnosti aprehenzije nam omogućava da melodiju čujemo i da o njoj i njenim delovima reflektujemo tokom, ali i nakon njenog završetka. Objekti moraju da imaju temporalne distinkcije, a to upravo jesu faze retencije, percepcije i protencije. Ovim činom, činom aprehenzije sadašnjosti, prošlosti i budućnosti, ali i njihovim jedinstvom, objekti postaju temporalni objekti i bivaju konstituisani (Ibid. 40). Koren ove aprehenzije nije u fantaziji, kako je Brentano mislio, jer fantazija samo omogućava ponovnu reprodukciju reprezentacija u sadašnjem trenutku i time ne omogućava aprehenziju temporalnih odrednica (Ibid. 48).

Takođe, zanimljivo je da Huserl odnos retencije, percepcije i protencije u *Berno Manuskriptima* određuje malo drugačije. U ovom spisu, on odnos ovih temporaliteta čini manje oštro određenim i dinamičnijim. Iako su se i do tada osnovni vremenski konstituenti nalazili na kontinuumu vremena koji nije bio precizno određen, Huserl sada eksplicitno zastupa ideju da su određeni elementi retencije i protencije prisutni u percepciji, kao i obrnuto. Svi vremenski modaliteti bivaju prisutni, u delićima, jedan u drugom, a njihova smena se odvija neprekidno i konstantno (Bernet 2010: 12). Jedino ovakav odnos, prema Huserlu, na pravi način objašnjava shemu aprehenzije, ali i temporalitet vremena i naše iskustvo kao takvo.

Temporalni objekti

Nakon prikaza strukture vremena, bitno je povezati analiziranu strukturu sa onim što Huserl zove temporalni objekti. Naime, on razlikuje transcendentne objekte koji pripadaju objektivnom svetu i temporalne objekte (Husserl 1991: 23). Šta su temporalni objekti? Po Huserlovom mišljenju, temporalni objekti predstavljaju objekte koji su imanentni našem iskustvu. To su „objekti koji nisu samo ujedinjeni u vremenu, već u sebi sadrže i vremensko prostiranje“ (Ibid. 24). Kao takvi, oni predstavljaju sadržaj našeg iskustva i temporalno su nužno određeni. Oni pripadaju nivou imanentnog vremena jer percepcija objekta ove vrste sama po sebi sadrži vremenitost. Preciznije, percepcija bilo kog objekta u isto vreme je i percepcija temporalne forme, što znači da ona mora i da sama sadrži formu vremena. Na primer, kada čujemo ton, uz pomoć aprehenzije mi činimo ton u njegovom trajanju objektom. Upravo trajanje tona jeste temporalni objekat. Nasuprot toga, ton „po sebi“ bi bio transcendentan objekat, odnosno stvar objektivnog sveta.

Dalje, Huserl određuje temporalne objekte kao predstavljene u „trčecem“ modusu (Ibid. 28). To znači da se njihova predstava kontinuirano menja i u toj promeni, predstava objekta nikada nije ista. Ipak, ona ostaje ujedinjena u promeni, razlažući promenu na međusobno neodvojive faze. Kao što se svaki trenutak u vremenu razlikuje i ne može da se ponovi, tako se ni faza „trčecih“ modusa objekata ne može ponoviti (Ibid. 29). Objekat prolazi kroz ovakvu fazu, menjajući se kroz različite vremenske trenutke sopstvenog trajanja. Novo „sada“, tj. primarna impresija, iznova i iznova nastupa i time se prošlost povlači sve dalje niz kontinuum i postaje deo retencije (Ibid. 30). Ovaj vremenski tok čini svest, i time i ona dobija svoje delove u skladu sa fazama temporalnih objekata. Zbog toga Huserl razlikuje tri vrste svesti: retencionalnu, impresionalnu i protencionalnu. Primarne impresije konstituišu svest u percepciji i čine impresionalnu svest, retencije predstavljaju sadržaj retencionalne svesti, dok protencije predstavljaju deo protencionalne svesti. Takođe, impresionalna svest je nužna da bismo mogli da govorimo o retencionalnoj svesti. Sadržaj retencionalne svesti jeste ono što je nekada bila primarna impresija, što znači da impresionalna svest mora da prethodi retencionalnoj (Ibid. 36).

Kao i Brentano, i Huserl nailazi na problem beskonačnog regresa prilikom objašnjenja smena temporalnih struktura. Da bi izbegao ovu mogućnost, Huserl u *Berno Maniskriptima* uvodi rešenje u vidu osnovnog nivoa temporalnosti koji naziva apsolutnim vremenskim konstituentom svesti³ (Bernet 2010: 10; Kortooms 2002: 16).

3 Neki od autora se ne slažu sa ovom tvrdnjom. Na primer, Kristof Horl (Christoph Hoerl) smatra da je ovo pogrešno čitanje i da Huserl ne rešava problem beskonačnog regresa uz pomoć apsolutne svesti, već uz pomoć teze o nužnoj protežnosti vremena (Hoerl 2013: 388). Takođe, Zahavi (Dan Zahavi) smatra da se problem beskonačnog regresa može rešiti pozivanjem na samoosvest, bez pozivanja na apsolutnu svest (Zahavi 2004: 99).

Apsolutna temporalnost predstavlja unutrašnju svest o imanentnom vremenu (Brough 2010: 23). Odnos apsolutne i imanentne temporalnosti se može ilustrovati u vidu odnosa horizontalnog i vertikalnog toka (Larrabee 1989: 375). Apsolutna temporalnost teče vertikalno, dok imanentna teče horizontalno i one se presecaju u impresionalnoj svesti, tj. sadašnjem trenutku. To znači da kod Huserla možemo da razlikujemo dupli tok vremena koji se odvija paralelno. Ipak, i pored dvostrukosti toka, vremenske odrednice svesti ostaju iste (Ibid. 377). O važnosti i ulozi koju apsolutna svest ima u temporalnom određenju svesti zaključujemo i na osnovu činjenice da Huserl apsolutno vreme u *Berno Maniskriptima* naziva osnovnim ili prvobitnim procesom (Brough 2010: 24). Štaviše, autori kao što je Braf smatraju da apsolutno vreme nije deo temporalnosti *per se*, već čini osnov vremena bez da je i sam deo temporalnog toka (Ibid. 32). Dakle, pored imanentnog i objektivnog vremena, kod Huserla možemo razlikovati i nivo apsolutnog vremena.

Sa ovim poglavljem završavam deo rada posvećen prikazivanju i razjašnjavanju Huserlovih ideja. U nastavku ću ukratko analizirati osnove enaktivističke teorije kognicije i pokušati da uspostavam vezu između njenog pojmovnog okvira i Huserlovog shvatanja temporalnosti.

Enaktivistička teorija kognicije

Termin enaktivizam su uveli autori Varela (Francisco J. Varela), Roš (Eleanor Rosch) i Tompson (Evan Thompson) u kognitivnu nauku 1991. u knjizi *The Embodied Mind*. Po savremenoj kategorizaciji, enaktivistička teorija pripada jednoj od 5E teorija kognicije⁴. Ona je u velikoj mjeri inspirisana fenomenološkom tradicijom, pre svega Huserlovom filozofijom, kao i filozofijom Merla Pontija (Maurice Merleau-Ponty) i Hajdegera (Martin Heidegger). Autori u okviru enaktivističke teorije podrazumevaju utelovljeni⁵ i antirepresentacionalni pristup kogniciji. Štaviše, ovakav pristup enaktivizam upotpunjuje biološkim i fenomenološkim idejama, kao i aktivnom ulogom subjekta u svetu. Prema Tompsonu, osnovne odlike enaktivizma jesu: 1) ljudska bića se vide kao autonomna i samoodrživa, 2) nervni sistem je autonomni i dinamički sistem čiji rad se razume po ugledu na autopoetski (eng. *autopoiesis*) rad ćelije i 3) kognicija nastaje iz upotrebe znanja-kako prilikom delovanja, tj. aktivnosti, koja je po svojoj prirodi utelovljena i situirana u spoljašnji svet (Tompson 2007: 13). Aspekt enaktivizma na koji ću se posebno fokusirati, u skladu sa ciljem ovog rada, jeste veza enaktivizma i teorije dinamičkih sistema.

4 5E teorije se nazivaju tako jer na engleskom jeziku počinju na isto slovo e. U njih se ubrajaju teorija proširene kognicije (eng. *extended*), uronjene kognicije (eng. *embedded*), utelovljene kognicije (eng. *embodied*), enaktivistička teorija i ekološka teorija.

5 Za kogniciju je nužno celo telo, a ne samo mozak.

Teorija dinamičkih sistema u filozofiji kognicije postaje prisutna sa tekstom Tim Van Geldera (Tim Van Gelder) „What Might Cognition Be, If Not Computation?“. Van Gelder je na primeru komponente parne mašine koju je izumeo Džejms Vat (James Watt), centrifugalnog regulatora⁶, objasnio prednosti dinamičkog modela kognitivnog aparata (Van Gelder 1995: 354). Ova teorija jeste prevashodno matematička teorija. Konstruisanjem fizičkih modela dinamičkih sistema, uz pomoć diferencijalnih jednačina, mi možemo da predvidimo i objasnimo njihovo ponašanje. Svi delovi ovakvog sistema su međusobno kauzalno povezani i menjaju se kontinuirano tokom vremena (Richardson, Chemero 2014: 39). Dinamički sistemi mogu biti meko ili tvrdo oblikovani, a u skladu sa tim mogu biti i dominantno interaktivnog ili komponentalnog tipa. Pored toga, ovi sistemi se odlikuju i nelinearnošću i samoorganizovanošću (Ibid. 40).

Kognitivni modeli dinamičkih sistema se uglavnom tumače kao meko oblikovani, što znači da komponente sistema mogu da menjaju svoja mesta i uloge, a da sistem i dalje proizvede određeni rezultat. To je moguće upravo jer je takav sistem dominantno interaktivan – fokus je na relacijama između komponenata, a ne na samim komponentama. Isto, samoorganizovanost nam ukazuje na to da sistem nema centralizovane komponente, već da su granice sistema sklone promeni u realnom vremenskom okviru. Konačno, nelinearnost i dijahroničnost sistema pokazuje da input ne mora da bude proporcionalan autputu sistema, kao i da je kognicija intrinzično temporalna i da se procesi odvijaju kontinuirano i istovremeno na više različitih vremenskih linija. Dinamički sistemi predstavljaju metodološku osnovu enaktivizma. Veza između nas, naše okoline i drugih ljudi se objašnjava na osnovu dinamičkih modela. Enaktivisti tvrde da je kvalitativna priroda našeg iskustva realizovana dinamičkom relacijom naših senzomotornih sposobnosti sa svetom. Mi smo aficirani svetom, ali mi takođe delujemo na svet, pre svega uz pomoć naših čula i telesnih pokreta. Na taj način, mi se aktivnošću uparujemo sa spoljašnjim elementima i formiramo dinamički sistem.

Moje mišljenje je da dinamički model Huserlovog shvatanja temporalnosti pruža najadekvatnije objašnjenje pomenutog fenomena. Prema Huserlu, temporalnost i svest jesu neodvojivi elementi, pa tako teorije koje se bave prirodom kognicije i svesti predstavljaju logično mesto ka kome možemo posegnuti da bismo razumeli temporalnu strukturu našeg iskustva. Čak, razlog više da posegnemo upravo za enaktivističkim idejama jeste u tome što ova teorija predstavlja savremeni nastavak Huserlovih ideja.

6 Centrifugalni regulator predstavlja komponentu parne mašine koja ima ulogu da reguliše proces otvaranja i zatvaranja jezička kroz koji izlazi para. Kontinuiranim i harmoničnim tempom rada centrifugalnog regulatora se uspostavlja neprekidan rad mašine, u odgovarajućem tempu. Van Gelder kontrastira dva načina rada ovog elementa: rad po kompjutacionističkom modelu i rad po dinamicističkom. Na kraju, on prikazuje prednosti dinamicističkog modela u odnosu na kompjutacionistički. Po njegovom mišljenju, prednosti se zasnivaju pre svega na dva svojstva koja dinamicistički model, za razliku od kompjutacionističkog poseduje: dijahronizam i antireprezentacionalizam (Van Gelder 1995: 351; 355).

Stoga, mislim da povezivanje dinamicizma i Huserlovog shvatanja vremena predstavlja prirodan čin potkovan argumentima koje u nastavku nameravam da pružim.

Neurofenomenologija: Varela i Huserl

Moja teza o vezi enaktivizma i Huserlove teorije temporalnosti je bazirana na idejama savremenih autora kao što su već pomenuti Varela i Van Gelder, ali i Šon Galager (Shaun Gallagher). U skladu sa tim, tokom završnog dela rada, tj. ovog i sledeće poglavlja, nameravam da izložim njihove teze, ali i da ih nadogradim i dopunim svojim istraživanjem i zaključivanjem. Da bih u tome uspela u ovom poglavlju ću izložiti Vareline osnovne ideje kao i njegov projekat neurofenomenologije.

Varela je jedan od prvih autora koji eksplicitno povezuje enaktivističke ideje sa Huserlovim shvatanjem temporalnosti. Kontekst u kome ih on povezuje jeste njegova teorija neurofenomenologije koja je bazirana na osnovama enaktivističke teorije. Iz tog razloga, pre nego što prikazem Varelinu interpretaciju pojma vremena kod Huserla, ukratko ću izložiti osnovna načela neurofenomenologije.

Neurofenomenologija predstavlja pokušaj objašnjenja svesti uz korišćenje neurofizioloških i fenomenoloških termina. Varela je ovaj projekat zamislio kao pokušaj rešenja Čalmersovog teškog problema svesti⁷ (Varela 1996: 340). On smatra da ne treba tražiti nekakav „dodatan“ sastojak da bi se objasnilo kako subjektivan doživljaj nastaje, već da je rešenje u uspostavljanju veze između dva na prvi pogled suprotstavljena domena: domen fizioloških procesa i subjektivne svesti. Varela radnu hipotezu neurofenomenološkog istraživanja formuliše tako što tvrdi da fenomenološkom objašnjenju strukture iskustva odgovaraju analize u kognitivnoj nauci i da je njihov odnos koncipiran tako da se oni međusobno ograničavaju (Ibid. 343). Takođe, neurofenomenologija ima i svoju metodološku strategiju koja je heuristička. Ideja ovakvog pristupa je da prikupljanje informacija zasnovanih na iskustvu prvog lica može da doprinese kvantifikaciji i analizi neurodinamičnosti svesti (Thompson, Lutz 2003: 32).

U tom duhu Varela pristupa objašnjenju Huserlovog shvatanja temporalnosti. Njegov cilj jeste da prikaže kako na neurološkom nivou možemo objasniti iskustvo vremena o kome Huserl govori. Da bi u svojoj nameri uspeo, Varela koristi terminologiju teorije dinamičkih sistema kao i enaktivizma. Ipak, u ovom radu nećemo ulaziti u takvu vrstu naturalizacije Huserlovih ideja. Iako smatram neurofenomenologiju kao ideju zanimljivom, značaj i korist takvog pristupa je otvoren za debatu za koju u okviru ovog rada nemam prostora.

Varela ponavlja Huserlove distinkcije u pogledu tipova vremena. Kao što smo mogli da vidimo u toku analize Huserlovog teksta, prvi nivo temporalnosti jeste objek-

7 Čalmers je prvi na ovakav način formulisao pitanje odnosa svesti i materije, odnosno mozga. Teški problem svesti se tiče pitanja zašto i kako organizmi imaju kvalije i subjektivna iskustva.

tivno vreme. To je vreme koje se meri uz pomoć časovnika i ima samo posredne veze sa našim iskustvom vremena. Drugi nivo temporalnosti jeste imanentno vreme do koga dolazimo fenomenološkom redukcijom⁸ i odnosi se na naše iskustvo vremena koje se odlikuje trajanjem (Varela 1999: 268 - 269). Temporalna svest jeste intencionalna i ona se odnosi na temporalne objekte i događaje jer smo mi uvek svesni nečega. Oni su uvek u našoj svesti jedinstveni i nalaze se u određenom vremenu, tj. imaju određeno trajanje. To znači da određeni temporalni objekat pokriva određeni vremenski razmak. Međutim, ono što je bitno jeste to da uvek postoji centar našeg vremenskog iskustva i to je ovaj momenat sada, ali i širi horizont koji čine momenti koji su mu prethodili kao i oni koji će uslediti. Ipak, momenti se menjaju i dolazi do smene sadašnjosti. Huserlovim rečnikom rečeno, dolazi do smene delova percepcije i njihovog odlaska u retenciju, kao i do nastupanja delova protencije u fokus. Međutim, čitav svesni akt se i dalje odvija kontinuirano, kao niz sukcesivnih momenata u sadašnjosti (Ibid. 270).

Po Varelinom mišljenju, aktivnost temporalne svesti koja je prisutna kod Huserla predstavlja ključni momenat za razumevanje strukture temporalnosti. Naime, senzomotorna aktivnost, koju enaktivizam vidi kao ključnu za kognitivnu sposobnost, predstavlja osnovu našeg iskustva temporalnosti. Na osnovu percepcije i interakcije, prema Vareli, naše iskustvo postaje vremenski određeno i struktuirano (Ibid. 272). Percepcija, tj. sadašnji trenutak, zauzima glavno mesto i u Huserlovoj analizi. Ona predstavlja bazu na osnovu koje je moguća prošlost, ali i budućnost. Štaviše, percepcija se odlikuje aktivnošću i istraživanjem, ona je okosnica mehanizma iskustva. Takođe, Varela kontinuiranu smenu retencije, percepcije i protencije objašnjava dinamičkim modelom (Ibid. 289). On ne ulazi u detalje ove teze jer je, kao što sam pominjala, glavni cilj njegove analize da pruži neurofenomenološko objašnjenje Huserlovog shvatanja temporalnosti. Ipak, nelinearnost, kontinuiranost, samoorganizovanost i nepostojanje oštrih granica među komponentama Huserlovog temporalnog sistema jesu faktori koji čine dinamicistički model temporalnosti plauzibilnim.

Aktivnost i trajanje: veza temporalnosti i dinamicizma

U ovom poglavlju ću se nadovezati na ono što je već rečeno o Varelinim tezama izlaganjem Van Gelderove i Galagerove dinamicističke ideje. Takođe, na kraju poglavlja analiziraću moguće kritike ovakvog pristupa, ali i prednosti. Konačan rezultat analize bi trebalo da pokaže da je pojmovni okvir enaktivizma i dinamicizma neophodan za adekvatno razumevanje Huserlovog shvatanja vremena.

8 Fenomenološka redukcija ili *epoché* je glavni metod koji Huserl u svom istraživanju koristi. Ona predstavlja način da se naša pažnja usmeri samo na čisto iskustvo kao takvo, bez ometajućih spoljašnjih elemenata.

Mislim da će biti značajno da dinamicističku ideju produbim koristeći primer Leksinog dinamičkog modela zvučnih obrazaca koji navodi Van Gelder (Van Gelder 1999: 252). Van Gelder bira model koji se odnosi na naše čulo sluha upravo zbog Huserlovog objašnjenja odvijanja strukture vremena na primeru melodije.

Leksin model⁹ predstavlja neuralnu mrežu u kojoj svaka varijabla sistema menja svoj nivo aktivnosti u skladu sa aktivnošću ostalih komponenti. Ova promena se dešava kontinuirano, što znači da se i ceo sistem kontinuirano menja. Parametri koji diktiraju promenu odgovaraju zvučnom inputu koji određuje njihove vrednosti. Nakon određenog vremena, Leksin model se razvio do stepena u kom svakom tonu odgovara jedinstvena tačka u sistemu. To znači da kada sistem „čuje“ određen ton, on automatski reaguje aktiviranjem određene komponente. Sa druge strane, u slučaju da dođe do realizacije drugog zvuka, druga komponenta će biti aktivirana i tako redom (Ibid. 255). Van Gelder smatra da se Leksinim modelom pokazuje kako dolazi do razmotavanja zvučnog paterna tokom vremenskog perioda. Sa svakom promenom zvuka, dolazi i do promene aktivirane komponente, a time i do promene sistema (Ibid. 256).

Slično razmotavanje se dešava i prilikom našeg temporalnog doživljaja. Prednost dinamičkih modela je upravo u tome što mogu da prikažu proces razmotavanja i odvijanja koji je bitan za svako fenomenološko iskustvo. Zbog toga, Van Gelder smatra da, kada razumemo šta se dešava kod Leksinog modela zvučne sheme, mi nesvesno razumevamo i šta se dešava kod Huserlove temporalne strukture (Ibid. 260). Kod zvučne sheme, sistem u svakom trenutku „čuje“ zvuk koji je u tom momentu aktiviran i koji ga postavlja u dato stanje. Međutim, trenutno stanje sistema je „ugrađeno“ u njegovo prethodno stanje kao i u njegovo buduće. Sadašnji zvuk je „ugrađen“ u prethodni, ali i u budući, i to ne smanjuje njegov intenzitet i prisutnost u sadašnjem momentu. Analogni proces i sam Huserl objašnjava svojim opisom relacija između retencije, percepcije i protencije. Kao što sam pominjala, percepcija je prema Huserlu, izgrađena delom i od retencije i od protencije. Međutim, kao i kod Leksinog modela, ova „ugrađenost“ ne umanjuje njenu sadašnjost i prisutnost (Ibid. 261).

Galager takođe tvrdi da slušanje melodije kod Huserla nikada ne označava samo registrovanje jednog tona. Baš naprotiv, Huserl izričito tvrdi u da je sledeći ton uvek sadržan u prethodnom, kao što je budući u sadašnjem. Ukoliko bismo usmerili našu pažnju samo na pojedinačan ton, „ispustili“ bismo melodiju. Slično, ukoliko bismo se fokusirali samo na jedan od tri elementa temporalne strukture, izgubili bismo temporalne objekte jer su oni konstituisani upravo na osnovu našeg temporalnog iskustva koje mora biti uzeto u celosti (Gallagher 2017: 96). Galager ovu tezu ilustruje zanimljivim primerom. Po njegovom mišljenju, ne postoje primarne impresije odvojene od retencije i protencije, kao što ne postoji ni reč odvojena od rečenice u kojoj je

9 Razvili su ga Sven Anderson (Sven Anderson) i Robert Port (Robert Port) (Van Gelder 1999: 252).

izrečena (Ibid. 96). Da bismo odredili značenje reči, mi moramo da razumemo rečenicu inače može doći do greške. Galagerova ilustracija postaje još očiglednija ukoliko kao primer uzmemo slova. Naime, pojedinačno izgovaranje slova u reči, bez povezivanja sa slovom pre i slovom posle, neće dovesti do razumevanja. Isti slučaj je i sa našim svesnim iskustvom jer bez temporalnosti kao njegovog uslova ono postaje čista apstrakcija.

Konačno, šta, po mom mišljenju, možemo da zaključimo iz do sada rečenog? Za početak, pokazuje se da je Huserl obožavatelj trodelnih distinkcija. Osnovne distinkcije koje uvodi jesu između tri nivoa temporalnosti, kao i tri segmenta temporalne strukture. Retencija, percepcija i protencija se pre svega odnose na imanentan nivo vremena, ali posledično se odnose i na objektivni jer predstavljaju način konstituisanja svesti kao takve. Odnosi između ovih struktura po mom mišljenju jesu dinamični. Nivoi temporalnosti su isprepletani tako da čine dupli tok svest koji teče paralelno i koji se dodiruje u impresionalnoj svesti (Larrabee 1989: 375). Takođe, mislim da i način smene retencije, percepcije i protencije, govori o njihovoj kontinuiranosti, nelinearnosti, ali i mekoj strukturi. Delovi retencije su prisutni u percepciji, kao što su to i delovi protencije, čak i kada dođe do smene temporalnog segmenta. Dodala bih da ova tri segmenta možemo posmatrati kao komponente jednog temporalnog sistema. Po meni, njihov odnos je odnos međuzavisnosti, jer nestankom jedne komponente nestaju i sve druge. Leksin model koji iznosi Van Gelder slikovito prikazuje ovaj odnos (Van Gelder 1999: 252). Dalje, Varela je istakao senzomotornu aktivnost kao ključan momenat za povezivanje enaktivizma i huserlovski koncipiranog temporaliteta (Varela 1999: 272). Enaktivizam vidi senzomotornu aktivnost kao bazu za sve kognitivne sposobnosti (Thompson 2007: 13). Mislim da se isto može reći i za Huserla. Naime, njegov spor sa Brentanom nastaje upravo zbog Brentanovog nerazlikovanja akta i sadržaja. Huserl upravo ističe važnost aktivnosti za svesnost, ali i za temporalnost pre svega koja nam onda pruža okvir za svest (Husserl 1991: 18). Kako ja razumem Huserla, bez percipiranja aktivnosti, tj. svesti o promeni i samom aktu promene nema temporalnosti, što znači da nema ni svesti.

Koja je prednost ovakvog tumačenja? Pre svega, mislim da prednost leži u prirodi enaktivističke i Huserlove teorije. Naime, aktivnost koju obe ističu govori o značaju veze sa svetom koja rezultira našim iskustvom kao takvim. Enaktivizam akcentovanjem odnosa prema spoljašnjosti uvodi u filozofski diskurs pojam afektivnosti. Afektivnost uglavnom označava pasivnost, tj. da smo mi kao delatni subjekti aficirani spoljašnjim elementima. Međutim, ona takođe označava i spremnost na aktivnost. Zbog toga se može povezati posebno sa jednim segmentom Huserlove temporalne strukture, a to je protencija. Budućnost se uvek iščekuje i samo iščekivanje utiče na našu sadašnju percepciju i akciju. Enaktivizam, na bazi teorije dinamičkih sistema, uspeva da poveže afektivnost i kognitivne sposobnosti u jednu ujedinjenu celinu. Upravo to je jedna od prednosti enaktivističkog pojmovnog okvira prilikom tumače-

nja Huserlovog shvatanja temporalnosti koja se može delom naći u Varelinom tekstu (Varela 1999: 300).

Sa druge strane, enaktivističko objašnjenje temporalnosti kod Huserla ne može da izbegne i neke kritike. Pre svega, neki od autora smatraju da se ovakvom interpretacijom Huserlovih ideja čini nepravedna naturalizacija njegove fenomenologije. Ovakav tip kritike upravo pruža Senderovič (Yaron Senderowicz). Senderovič argumentuje svoju tezu tvrdnjom da sam Huserl odbija svaku vrstu naturalizacije fenomenologije, upravo jer je ona zamišljena tako da bude odvojena od empirijskog sveta (Senderowicz 2020: 177). Takođe, on tvrdi da nivo apsolutne temporalnosti ne može biti naturalizovan, čak i da enaktivistički autori to hoće (Ibid. 179). Moje mišljenje je da, iako kritika koju Senderovič izlaže stoji, ona ne pogađa poentu ovog rada pa mu se, s toga, ne može ni uputiti. Naime, otvoreno je pitanje da li i u kojoj meri je moguće naturalizovati Huserlovu fenomenologiju. Autori kao što je npr. Varela, definitivno imaju takve tendencije. Međutim, enaktivistički pojmovni okvir, prikazan i shvaćen na način na koji je to urađeno u ovom radu, ne teži da rezultira u naturalizaciji Huserlove temporalnosti. Ono što enaktivizam pruža, i što je bila moja ideja, jeste pojmovni okvir koji na metodološkom nivou pomaže u objašnjenju fenomena koji je izuzetno značajan za današnju kognitivnu nauku. Istina je da se dinamički modeli koriste u biologiji, ali mislim da njihov značaj u empirijskim naukama može da bude samo prednost, a ne mana. Stoga, enaktivistička teorija u ovom slučaju ne nosi nikakvu ontološku opterećenost niti govor o prirodi temporalnosti, već isključivo instrumentalnu prednost u načinu razumevanja onoga što je fenomenološko i što može kasnije, eventualno, biti povezano sa rezultatima empirijskih nauka. Ipak, to ni na koji način ne oduzima fenomenologiji niti je redukuje na „objektivnu“ nauku. Shodno tome, smatram da pitanje o naturalizaciji apsolutne temporalnosti za ovaj rad nije značajno. Prosto, moj cilj nikada nije ni bio usmeren ka naturalizaciji Huserlovih ideja, već ka njihovom metodološki savremenijem pristupu.

Na kraju, nadam se da sam uspela da pokažem da enaktivistička teorija, kao i teorija dinamičkih sistema, mogu da budu od izuzetne koristi prilikom razumevanja i objašnjavanja Huserlovog shvatanja vremena. Svakako, mislim da ovakav način govora o temporalnosti i temporalnom iskustvu zahteva detaljniju i plodniju diskusiju, kao i elaboraciju u budućnosti.

Anastasija Filipović
Institut za filozofiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Literatura

- Brough, John (2010). „Notes on the Absolute Time-Constituting Flow of Consciousness“ in Lohmar, D. Yamaguchi, I. (eds.), *On Time - New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time* (Dordrecht: Springer): 21–50
- Gallagher, Shaun (2017). „The Past, Present and Future of Time-Consciousness: From Husserl to Varela and Beyond“, *Constructivist Foundations* (13) 1: 91–97
- Hoerl, Christoph (2013). „Husserl, the Absolute Flow, and Temporal Experience“, *Philosophy and Phenomenological Research* (87) 3: 376–411
- Husserl, Edmund (1991). *On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time (1893–1917)* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers)
- Kortooms, Toine (2002). *Phenomenology of Time. Edmund Husserl's Analysis of Time-Consciousness* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers)
- Larrabee, Mary Jeanne (1989). „Time and Spatial Models: Temporality in Husserl“, *Philosophy and Phenomenological Research* (49) 3: 373–392
- Richardson, Michael, Chemero Anthony (2014). „Complex Dynamical Systems and Embodiment“, in L. Shapiro (ed.), *The Routledge Handbook of Embodied Cognition* (New York: Routledge): 39–50
- Senderowicz, Yaron (2020). „Husserl's Phenomenology of Inner Time-Consciousness and Enactivism. The harmonizing argument“ in Allwood, J., Pombo, O., Renna, C., Scarafile, G. (eds.), *Controversies and Interdisciplinarity. Beyond disciplinary fragmentation for a new knowledge model* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company): 177–197
- Thompson, Evan, Lutz, Antoine (2003). „Neurophenomenology: Integrating Subjective Experience and Brain Dynamics in the Neuroscience of Consciousness“, *Journal of Consciousness Studies* (10) 9: 31–52
- Thompson, Evan (2007). *Mind in Life. Biology, Phenomenology and the Sciences of Mind* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press)
- Van Gelder, Tim (1995). „What Might Cognition Be, If Not Computation?“, *The Journal of Philosophy* (92) 7: 345–381
- Van Gelder, Tim (1999). „Wooden Iron? Husserlian Phenomenology Meets Cognitive Science“ in Petitot, J., Varela, F., Pachoud, B., Roy, J. (eds.), *Naturalizing Phenomenology. Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science* (Stanford: Stanford University Press): 245–265
- Varela, Francisco (1996). „Neurophenomenology: A Methodological Remedy for the Hard Problem“, *Journal of Consciousness Studies* (3) 4: 330–349
- Varela, Francisco (1999). „The Specious Present: A Neurophenomenology of Time Consciousness“ in Petitot, J., Varela, F., Pachoud, B., Roy, J. (eds.), *Naturalizing Phenomenology. Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science* (Stanford: Stanford University Press): 266–314
- Zahavi, Dan (2004). „Time and Consciousness in the Bernau Manuscripts“, *Husserl Studies* (20) 2: 99–118
- Zahavi, Dan (2010). „Inner (Time-) Consciousness“ in Lohmar, D. Yamaguchi, I. (eds.) *On Time - New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time*, (Dordrecht: Springer): 319–339

Anastasija Filipović

Husserl's Understanding of Temporality as a Reflection of Active Subject
(*Summary*)

Objects and events from the outside world are represented in our consciousness through the structure of time. Temporality and consciousness are closely related phenomena and in this paper I intend to explore their relationship by referring to the philosophy of Edmund Husserl. I will try to provide an adequate contemporary interpretation of Husserl's understanding of temporality, as well as the relationship between the internal structure of time and consciousness, through the conceptual framework of dynamic systems theory and enactivist theory of cognition.. In order to succeed in my intention, I will rely on a special ability of the subject: activity.

KEYWORDS: Husserl, time, consciousness, cognition, enactivism, dinamicism